

עת ילדות - מחקרים בספרות ילדים

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985: מהנרטיב הציוני לנרטיב הליברלי

אסנת גביאן

תקציר

במרכז מאמר זה עומדת סיפורת הילדים העברית שנכתבה בין השנים 1960-1985. המאמר מתמקד בדינמיקת השינויים שחלה ברטוריקה לילדים ומבקש לחשוף את משמעותה. המאמר עוסק בפן הקונטינגנטי של השפה ובטיעונו כי ה'אמת' היא אוצר מילים מסוים המבטא תהליך של יצירה לשונית. גם בסיפורת הילדים חלו שינויים ברטוריקה במעבר מן הנרטיב הציוני לנרטיב הליברלי שאותם יש להבין על רקע תהליכים רחבים יותר שחלו בחברה הישראלית בתקופה הנדונה. המאמר בוחן את גבולותיו של המנגנון הרטורי ההגמוני ומגדיר את האספקטים הלשוניים החדשים (אוצר מילים וכדומה) שמהם מורכב הנרטיב האלטרנטיבי לזה ההגמוני (הנרטיב הליברלי). המאמר מדגים כיצד עם הפיחות שחל באמון הציבורי כלפי הרטוריקה הציונית חלה גם זילות בסמלים ובסיפורים הלאומיים ואלה נתקלו בספקנות חדשה. הוא מציע כי בתקופה הנחקרת, אכן נותר על כנו השיח הציוני-לאומי במתכונתו הישנה. אך לצד אוצר מילים זה פעלו גם אופני הבעה אחרים, אלטרנטיביים שייצגו הלכי חשיבה אחרים: עולמות תוכן זרים שאיימו ומאיימים על ההגמוניה הוותיקה באמצעות פרקטיקות לשוניות.

מילות מפתח: סיפורת ילדים; ספרות ילדים; רטוריקה; שינויים ברטוריקה לילדים; סיפורים לאומיים; הגמוניה; נרטיב; נרטיב ציוני; נרטיב ליברלי.

מבוא

במרכזו של מאמר זה עומדת סיפורת הילדים העברית שנכתבה בין השנים 1960-1985.² המאמר מתמקד בדינמיקת השינויים שחלה ברטוריקה לילדים ומבקש לחשוף את משמעותה. על היחסים שבין אידאולוגיה ושפה, לשון ותפיסות עולם, על החיים כבואה של אוצר מילים –

1. מאמר זה הוא חלק מעבודת הדוקטורט: גביאן, א' (2011). "לספר סיפור בארבעה קולות": חילופי נרטיבים בסיפורת לילדים 1960-1985 (עבודת דוקטור). אוניברסיטת תל-אביב (בהדרכת פרופ' יוחאי אופנהיימר).
2. על סיפורת הילדים עד קום המדינה ראו מחקריה של דר (1997, 2006; דר, שטיימן, לבנת וקוגמן, 2007).

נכתב רבות.³ לענייניו של מאמר זה די יהיה להזכיר את ספרו של רורטי (2006) העוסק בפק הקונטיננטלי של השפה ובטיעונו כי ה'אמת' היא אוצר מילים מסוים המבטא תהליך של יצירה לשונית ולא סוג של תגלית מטפיזית. לדבריו (שם, עמ' 28-31), כל פסוקית עשויה לתאר את העולם מחדש באמצעות מילים חלופיות וכך להפך את המשמעות שיוחסה לו עד כה. ראוי לומר כי אידאולוגיה חדשה אינה אלא אוצר מילים חדשני, המנהל במובלע או במפורש פולמוס כנגד אוצר מילים ישן פרי פיתוחה של אידאולוגיה קודמת. הטקסט החדש יוצר דפוס לשוני שבהדרגה מתקבל בקרב בני הדור ומשפיע גם על התנהגותם ואורח חייהם, תפיסת עולמם ובחירות שהולמות, לדעת דוברי השפה, מהויות מילוליות אלה.

כל מערכת אידאולוגית מבקשת לגייס את נתיניה למערכת רעיונית כלשהי: ההיבט המרכזי במאמר זה הוא שהאידאולוגיה פועלת למטרה זו באמצעות השפה. הנחת המוצא של גישה זו טוענת, כפי שצוין לעיל, כי 'משמעות' אינה טבועה בדברים מיסודם, אלא נובעת מן התרבות. המספר משתמש בשפה במכוון ובמודע כדי להשפיע באמצעותה על תודעתו של הנמען. התפקיד המרכזי של הנרטיב הסיפורי הוא לכוון טווח של משמעויות לכדי אמירה אידאולוגית, המבקשת להסתיר את ייצוגי המציאות האפשריים האחרים, או העומדת על נחיתותם כלפי הייצוג המועדף. השפה בונה רשת של ידע על אודות העולם ומבנה זהות. לכן חשוב לבחון את הקשר בין המבע הלשוני, המשמעות המתקבלת והתנאים החברתיים וההיסטוריים השולטים במבנה השיח, שכן הוא מגדיר את הערכים של הדובר.

בלב ליבה של הציונות עמד מפעל החייאת השפה העברית וכל עולה נדרש בהתאם למדיניות כור ההיתוך לוותר על שפת אימו וללמוד את השפה העברית. תהליך זה נבע מהאידאולוגיה הציונית שדגלה בחד-לשוניות. אכן, הלשון ודרך השימוש בה היו אחד המרכיבים החשובים במאבקה של ההגמוניה למסד את כוחה ולשמר אותו. לשון שעודדה שבירת מיתוסים, אנטי נורמה, התפכחות מן הנורמה ונכונות שלא לקבל את האידיאל החברתי של העברי החדש, הציבה אלטרנטיבה למסר הציוני מעצם זה שהציעה אוצר מילים חדש וחלופי לאוצר המילים הלאומי (שקד, 1993).

את השינויים האלה ברטוריקה ואת המעבר מן הנרטיב הציוני לנרטיב הליברלי (ראו להלן), נבין על רקע תהליכים רחבים יותר שחלו בחברה הישראלית בעת הנדונה. הלהט הציוני-מהפכני החל דועך ובמקומו צצו ועלו הפערים החברתיים והעדתיים, הקיטוב שהלך וגבר בין 'דתיים' ל'חילוניים', מתחים בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית בארץ וכדומה (אלמוג, 2004). סיפורת הילדים הושפעה גם מאידאולוגיות זרות שחדרו לארץ בשנות השישים. בין ההשפעות האלה אפשר למנות את עקרונות הדמוקרטיה האמריקאית הליברלית האינדיבידואליסטית ודרך יישומם של עקרונות 'כלכלת השוק החופשי' (שביד, 1996). את האתוס החלוצי המירו בהדרגה השאיפה להצלחה אישית, סיפוק צרכים והגברת השפע. שקיעת האידאולוגיות הגדולות ואובדן הסמכות עוררו לגיטימציה לקיומן של עמדות מגוונות המתנגשות זו בזו כלפי מה שהן תופסות כ"אמת" והכרה כי תפיסת ידע היא רלטיבית והכול שפיט (גוסקוב, 2016, עמ' 50). ההשפעות האמריקאיות והמערב

3. ראו לעניין זה למשל את ויטגנשטיין (תשנ"ה). הוא ראה בשפה יצירה אנושית תלויה היסטוריה ותרבות השרויה בתהליך דינמי של השתנות. את משמעות השפה יש לבחון, כך נטען, רק בהקשר שבו היא פועלת והיא מספקת את התשתית שבאמצעותה אדם מכונן את זהותו ואת משמעות העולם (והמציאות) עבורו.

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

אירופאיות הפכו את החברה הישראלית להדוניסטית יותר, חברה המעדיפה דפוסי צריכה אינדיווידואליסטים על פני התגייסות קולקטיבית למען הקהילה (יער ושביט, 2003). שילובה של תרבות אמריקאית בתרבות המקומית יצרה אפקט של התפרקות מנכסי התרבות ההגמונית הריכוזית (טאוב, 2003) ואוכלוסיות חדשות (קבוצות שוליים) ביקשו לנגח את העלית ההגמונית, להגן על האינטרסים שלהן, לשדרג את מעמדן הציבורי ולדרוש נגישות רבה יותר לנכסי החומריים והרוחניים של התרבות הישראלית – בין השאר באמצעות סיפור הילדים. סיפורת הילדים שימשה כדי להבנות רשת ידע שהורתה לנמען הצעיר כיצד עליו לחשוב ולהתנהל, איך לדבר, מה מוסרי ומה שגוי וכדומה. משום כך יש להבין את הטקסטים לילדים כפעילות נרטיבית, כלומר כאקט פרשני תלוי אידאולוגיה והשקפת עולם. אם כן, השינויים בדרך ניסוח הנרטיב נבעו מהדרך החדשה בהבנייתו של 'ידע' שעוסק בשאלה מהי ישראליות ומה משמעותה של זהות זו.

מהיבט זה (ההיבט הלשוני) שימשה ספרות הילדים מקור חשוב במאבק האידאולוגי על תודעת הדור הצעיר. ספרות הילדים שימשה מצע נוח במיוחד לפולמוסים לשוניים אלה. יש לזכור כי יחסי הכוחות בין המשתתפים בדיאלוג הספרותי אינם שוויוניים ומבוססים על עוצמה ושליטה. פער זה מודגש במיוחד במערכת ספרותית כמו זו של ספרות הילדים: המוען הוא דובר המודע למשמעויות החברתיות הגלומות בלשון, כאשר הוא מחליט באילו מבעים להשתמש. מפאת גילו הצעיר לנמען אין הכישרים הנדרשים לחשיפת משמעות הפעילות וההכוונה הלשונית המופעלת עליו ביצירה הספרותית, ולפיכך הוא נתון להשפעתה. שני פניה של הרטוריקה (לנדאו, 1988) – השכנוע והשידול – פועלים כאן בייעילות יתרה. בדרך השכנוע קיימת פנייה אל המערכת הקוגניטיבית של הילד בעוד השידול פונה אל האמוציות, היצרים ועולם הרגש של הנמען הצעיר. האפשרות להשפיע על הנמען באמצעות הבנייה לשונית גלומה בכל אחד מרבדיה של השפה: חלקי הדיבור (שמות עצם, פעלים ושמות תואר) עשויים להיות בעלי ערך אידאולוגי, כך גם אוצר המילים, מבנה המשפט, סוגו, סדר המילים, רצף הפסקאות – כולם במידה מסוימת פרי בחירה של הסופר ומשרתים את מטרותיו.

אם כן, מאמר זה מבקש לחשוף את הדרך שבה ההצפנה הלשונית מקדמת את הערכים והדעות של המוען. השאלות העומדות בבסיסו יבחנו באילו דרכים השפה מבנה מציאות פוליטית וחברתית עבור הנמען הצעיר. מהו אוצר המילים שבאמצעותו המוען מבקש לשכנע את נמעניו להבין את המציאות מנקודת מבטו וכיצד פעילות לשונית-רטורית זו מסייעת בידו להנחיל לילד תפיסת עולם מסוימת. המאמר בוחן את גבולותיו של המנגנון הרטורי ההגמוני ומגדיר את האספקטים הלשוניים החדשים (אוצר מילים וכדומה) שמהם מורכב הנרטיב האלטרנטיבי לזה ההגמוני. סוגיות אלה מבקשות לחשוף את הממד הרטורי של הייצוג האידאולוגי שבאמצעותו הדובר מעביר מערכת של משמעויות וערכים על העולם.

הרטוריקה הציונית

ברוך (1991) כתבה כי אחת המטרות החינוכיות שקיבלו על עצמם סופרי תקופת היישוב להעביר באמצעות הספרות לילדים, הייתה גם מגמה של העשרת השפה. הכותבים לילדים נמנעו משיבושי לשון, וגם כאשר ביקשו ליצור אמינות של ילד דובר, הם חיפשו דרכים אחרות להבליט את הפער הלשוני בין לשון המבוגר ללשון הילד. לשון המבוגר שימשה מופת ואמצעי להעשרת השפה, ואולם המטרה המרכזית של הנרטיב הציוני גם בשנות השישים עדיין הייתה מחויבות לאידאולוגיה

הלאומית. המבע הלשוני גויס כדי להמשיך ולשרת את ערכי הלאום. כדי לאפיין אותו ראוי להדגיש כי זה יהיה ניסיון עקר ואף שגוי לנסח מודל אחיד של סגנון כתיבה לנרטיב הציוני כולו בספרות הילדים. את הממד הרטורי של הנרטיב הציוני אי אפשר למסגר בבירור וגבולותיו אינם חד-משמעיים. מדובר במבע לשוני המתגוון על פי יוצריו ולא דווקא במודל אחיד של סגנון כתיבה שבאמצעותו אפשר לזהות למרבה הנוחות את הקול האידאולוגי.

במקום זאת ראוי לדון בשורה של מאפיינים המופיעים במינונים מגוונים ביצירות למיניהן. ככל שמתרבים מאפיינים אלה בגדר היצירה הבודדת, כך אפשר לזהות ברמה סבירה יותר של וודאות את 'שייכותה' לנרטיב הציוני.

אמנה את הבולטים שבמאפיינים אלה:

א. הלשון והרטוריקה בספרות הילדים הציונית תרמו להנחלת המסר הלאומי במגוון דרכים. לשון זו השמיטה, הכלילה, טשטשה או הדגישה את חומרי המציאות כך שישרתו נאמנה את המסר הציוני. ההבניה הלשונית ארגנה את המידע ומיינה את הממצאים כך שהמשמעות המתקבלת תשרת את האינטרס הלאומי. טכניקה זו (מיון הממצאים באופן המשרת את המסר הלאומי) אפשרה ללשון לייצג את הדמויות הציוניות ככלילות שלמות, את המרחב הארץ ישראלי כמרחב נחשק, את הרעיון הציוני – כפתרון לגיטימי ויחיד לשאלה היהודית וכן הלאה. שימוש (עד כדי הפרזה) בצורות רטוריות של התפעלות תרם למשל לקידום המסר האידאולוגי. המספר שילב פעלים, שמות עצם, תארי פועל ושמות תואר המביעים השתאות, הערצה, התלהבות מן הדמות, הנוף והרעיון שהנרטיב חפץ ביקרם. תפקידם התמקד בהאדרת המסר מתוך התפעמות חוזרת ונשנית (בניסוחים מגוונים) מן האידיאל הציוני או ייצוגיו. דחיסותם של ביטויי התפעלות אלה על רקע הסיפור הבודד נועדה לסייע לנמען להפנים את ההערצה שהוא אמור לחוש כלפי הנושא. בספרה של עומר (1973) תמר מתפייטת בעניין ארץ ישראל:

אני מספרת להן הרבה על ישראל, על קיבוץ רימון ועל כל מיני דברים. כשאני מספרת להן זה נראה להן כל כך מוזר ורחוק, **והכל שם יפה ונפלא**. וגם לי כשאני מספרת, נדמה כי **אין דברים רעים בישראל. הכל כל כך טוב ונפלא שם**. לא שאני רוצה לספר כך. זה פשוט ככה נראה לי, כאילו **שם גם העדן שלי. שם כל הדברים הטובים והנפלאים ביותר** (עמ' 90).⁴

הדוגמה ממחישה את דחיסות שמות העצם, שמות התואר, הסופרלטיבים וההכללות המבנים את האמירה הציונית המבוקשת. רטוריקה טוטלית זו תשמש אחד מסימני ההיכר הלשוניים הבולטים של הנרטיב הציוני.

ב. דרך אחרת שאפיינה את הנרטיב הציוני בספרות הילדים הייתה שימוש בצירופי מילים בעלי עומס רגשי, קונוטציות תלויות תרבות ואוצר מילים טעון לטובת המסר הלאומי. נוכחותן של מילות מפתח המשויכות לנרטיב הציוני עשויה להעיד על זהותו האידאולוגית של הדובר.⁵

4. כל ההדגשות שמופיעות בציטוטים הן הדגשות שלי.

5. כאשר נעשה בהן שימוש אירוני מעיד הדבר על היחס החתרני ומעמדן הפולמוסי כלפי הנרטיב הלאומי.

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

מדובר באוצר מילים בעל משמעות תרבותית/אידיאולוגית עמוסה. כך למשל ביטויים וצירופים, כגון מולדת, נער עברי, גאה וזקוף, עבודה עברית, נחלת אבות, חלוצים, גאולת השממה, פרעות, תחייה לאומית ודומות להן – מעידים על המסר האידיאולוגי שהמספר מכון אליו. ככל שרמת דחיסותן בטקסט נתון גבוהה יותר, כך קל יותר לזהות את ההטיה האידיאולוגית.⁶ הנרטיב הציוני הרבה לשלב בספרים לילדים טקסטים חוץ-ספרותיים, נאומים, שירים, קטעי מידע אנציקלופדיים וכדומה. שילובים אינטרטקסטואליים אלה נועדו לשרת שתי מטרות עיקריות: הראשונה – לסייע בהגברת סמכותיותו של הדובר. עצם הדבר שטיעון מסוים נוסח על רקע מקור חיצוני וקדום (נוסף על הסיפור עצמו), תרם למעמדו של הקול הדובר. קולו השתלב בזה של הטקסט החיצוני הזר והפך לאחד. אמצעי רטורי זה יצר דובר בעל סמכות כפולה שאין לערער על אמינות קביעותיו; המטרה השנייה ביקשה לשמר ולהנחיל לדור הצעיר מידע שבעיני המספר ראוי שילמד ויזכר. בספרו של ביבר (1978), המספר את סיפורו של אליעזר מרגולין, עניין זה מופיע בהרחבה. למשל הטקסט מרבה לצטט את השירים ששרו באותו זמן. מילות השיר מסייעות ביצירת האווירה הדרושה לקידום המסר הציוני. לצד השירים מצטט הטקסט נאומים (לעיתים במלואם!), כרזות, מכתבים, מאמרי עיתונות וקטעי מידע. כל אלה יוצרים סיפור דמוי דוקומנטרי שממנו הילד לומד על אירועי אותו זמן ומפנים את האמירה הרצויה למוען.⁷

ג. מקרה מיוחד לעניין זה הוא השימוש בלשון מקראית. שילובם של ציטוטים מן המקרא יצר דילמה בקרב יוצרי השיח, שמצד אחד ביקשו לשוות לשיח הציוני ממד של חילוניות מודרנית ומצד אחר להעניק לו עומק תרבותי ולגיטימציה רעיונית, שהיה אפשר לשאוב מן המקרא ומן המסורת היהודית לדורותיה. לכן התקיים השימוש במקרא כל עוד שירת את המסר הלאומי וסיפק הנמקות והוכחות לצדקת דרכו. הקטע הבא (ביבר, שם) מדגים כיצד המספר מבקש להעשיר את הידע ההיסטורי הלאומי של הנמען באמצעות מידע אנציקלופדי ולהצדיק את מהלך האירועים באמצעות ציטוטים מקראיים שנבחרו בקפידה:

את האדמה הזאת קנה יהושע חנקין, מגואלי אדמתה של ארץ ישראל, ומכר אותה חלקות-חלקות ליהודים שעלו מן הגולה, כדי להקים מושבה חדשה בארץ. התושבים הראשונים שעלו על הקרקע בפורים שנת תר"ן (1890) קראו למושבתם רחובות, על פי הפסוק מן התורה: "ויקרא שמה רחובות ויאמר כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ" (בראשית כב) (עמ' 15).

המידע כולל פרטים על זהותו של חנקין, שנת העלייה לקרקע (בלועזית ובעברית!) ציטוטים מקראיים ובצידיים אף מראה מקום מדויק (הכולל פרק ופסוק). הציטוט המקראי מדגיש את המידע

6. דוגמה נמצאת למשל בספרו של ביבר (1978). גם בה אוצר המילים והביטויים נושאים עומס בעל משמעויות אידיאולוגיות לאומיות, למשל החיילים היהודים המוגדרים 'בני המכבים' (שם, עמ' 102) אמורים לעורר התפעמות בקרב הנמען בהתחשב בכך שהם "חוליה בשרשרת הארוכה של דברי ימי ישראל: חיילים עבריים, שתגי מגן דוד על שרווליהם, שרים 'כל נדר' בחזית וכל אחד נושא רובה צבאי על כתפו[...]'" (עמ' 104), וכן הלאה.

7. וראו למשל את הדרך שבה הטקסט מצטט במלואו את הנאום המלא של ז'בוטינסקי לזכרו של הרצל בספרה של רון-פדר (1981, עמ' 159-161), את הפירוט על תכניו ומבנהו של הספר 'מדינת היהודים' בספרה של עומר (1980, עמ' 134-135) וכדומה.

כי ארץ ישראל שימשה מולדת בעבור היהודים עוד בימי קדם. 8 מצופה מן הנמען להכיר לעומק את הסיפורים התנ"כיים, לזהות את המקומות העתיקים במפה הישראלית המודרנית וליצור באמצעותם תחושת שייכות למקום. עיון דידקטי מכוון זה (הכולל הטפה אידאולוגית גלויה ובוטה באמצעות שילוב טקסטים חיצוניים) הוא אחד ההיבטים הלשוניים הנפוצים ביותר של הנרטיב הציוני בספרות הילדים.

ד. עוד אמצעי לשוני שנועד לקדם את המסר הלאומי בנרטיב הציוני לילדים הוא שימוש בעגה צברית חברמנית (המזוהה עם הפלמ"ח, הקיבוץ ותנועות הנוער הסוציאליסטיות). תרבות תנועות הנוער שמימושה החברתיים ניכרו גם בקיבוצים, בתי ספר חקלאיים ובשורות ההגנה כללה מערכת של כללים, ערכים ונורמות חברתיות שבאו לידי ביטוי בלשון. אזכורם בטקסטים לילדים בימים שלאחר קום המדינה מעיד על הרצון לעודד באמצעות שפה זו את האידאולוגיה שעמדה בבסיסה. בספרו של גזמו (1969) המספר מעיד כי הוא שונא הקדמות וכי הוא מבקש 'לגשת דוגרי לעניין' (עמ' 11). הספר מלא בביטויי העגה החברמנית – סגנון המבקש לחקות את סגנון דיבורם של גיבורי התקופה וברובד הסמוי לסמן אותם ככאלה. סימניו הלשוניים של סגנון זה כוללים אוצר מילים (יאללה, למה? למה כובע, בחור כארז, דחילק וכדומה), טון דיבור (כך למשל משפט המסתיים בביטויים 'וזהו זה!', 'ודי', 'אז העניין גמור' וכדומה – מעיד על חוסר התלבטות ופסקנות הדובר המבטאים סוג של גבריות צברית נחשקת), או סוג של התנהלות ומחוות גופניות שבאים לידי ביטוי בלשון (כמו תיאורה של הטפיחה על השכם, 'נשיכת השפתיים' המעידה על ההתגברות בשעת כאב, ההצטנעות: 'מה יש כאן לספר' לאחר מעשה גבורה שהלוחם ביצע, שמירת סודות באשר ל'דברים שהשתיקה יפה להם', הטיעון כי משהו 'אינו מבייש את הפירמה' וכדומה). השימוש בעגה מאפשר תחושה כי מדובר בשפה הידועה לקבוצה אליטיסטית שאל סודות הווייתה הנמען מוזמן להצטרף. דוגמה לדרך שבה המספר יוצר תחושה כי השפה הפלמ"חניקית הייתה ידועה רק לקבוצה איכותית וקטנה היא הפסקה מתוך ספרה של שטרייט-וורצל (1969, עמ' 21-24):

אנו הולכים לא"ש לילה. מה זה א"ש לילה? אינכם יודעים? א"ש הם ראשי תיבות של אימוני שדה. ולילה – מי אינו יודע מה זה לילה. החבריה פרצו בצחוק [...] ליום הוא עליכם להכין לעצמכם מקלות קפא"פ. איזו קללה היא זאת? קפא"פ – גם כן ראשי תיבות: קרב פנים אל פנים. אנחנו מרבים להשתמש בראשי תיבות [...] הבאתי לך פ"ק. מה זה פ"ק? פ"ק זו פקודת קשר. אז דבר בלשון בני אדם.

דוגמה זו ממחישה את הדרך שבה המספר מבקש להפוך את הנמען לשותף בסודות שמכירים יחידי הסגולה והראויים באמצעות יצירת שפה חדשה. 'האחרים' (ראו להלן) אינם 'דוברי השפה' ולפיכך אינם 'שייכים'. האמצעי השפתי מגדיר את גבולות הקבוצה (שאליה 'מוזמן' גם הנמען)

8. בספרו של בר (1977) הנרטיב מארגן את הנוף הישראלי באמצעות יחס לטקסט המקראי ויוצר הטרמה בעניין גורלו של גיבור הסיפור עצמו. כך נוצר הרושם כי זרובבל הורוביץ הוא גיבור נוסף בשורת גיבורי על מקראיים-עבריים שלחמו ונפלו למען אדמת הארץ: "סיפורי קדומים הלכו בשבילים שהתפתלו בין הסלעים האפורים. הנה, הנה על המדרון זה, ריכו גזעון את לוחמיו והורידם אל מעין חרוד, וכאן, בסבך הירק כרעו הלוחמים הצמאים אל המים, וכאן פסק גזעון מי ומי יצא עמו למלחמה במדיינים ומי יחזור לביתו [...] הנה גבעת שאול ושם הר יונתן. איך נפלו גיבורים" (שם, עמ' 32).

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

ומסמן את חבריה. הנמען מבקש להיות חלק מאותה קבוצה מיוחדת ובמהלך התהליך מפנים גם את ערכיה האידאולוגיים. כך, באמצעות פופולריזציה של מסרים אידאולוגיים שמקורם בפלמ"ח ודרישה סמויה מן הנמען לאמץ לשון זו ואת הערכים הגלומים בה, הלשון משמשת סוכנת תיווך בין הילד ובין תפיסת העולם שהמספר מבקש להנחיל לו.⁹

ה. סימון והגדרת קבוצת ה'שייכים' באמצעות ההבניה הרטורית מתקבלת גם מתוך שימוש בלשון של זילות כלפי קבוצת האחרים'. בכוחה של הלשון להכתיר את גיבוריה, אך גם לסמן את השוליים החברתיים – את קבוצת 'הבלתי שייכים' – לקבוצה השלטת. פעילות זו של הדרה לשונית מתרחשת באמצעות שמות תואר פוגעים, מטפורות ודימויים מזלזלים, הכללות לשוניות של סטראוטיפים עדתיים וכדומה. אדגים זאת באמצעות היחס לעדה התימנית. בספרה של שטרייט-וורצל (1969) אחת הדמויות שואלת:

אז מה? שאלה בסקרנות, כל אותו עניין עם רהיטים לסלון, [...] החל מן החנווני במכולת ועד התימנייה השוטפת את רצפותינו, כל הסיפור הזה מצוץ מן האצבע? (עמ' 230).

הניסוח הסתמי 'התימנייה' מעיד כי בעלי הבית המעסיקים אותה אף לא טרחו ללמוד את שמה. התנהלות זו מעידה על הזלזול ועל מעמדה הנמוך בקרב הדוברים. בספרו של גמזו (1969) זכריה המכונה 'התימני' הוא עובד הניקיון של משרדי הבולשת הבריטית. על אף שהצליח לגלות מתי יהיה חיפוש בריטי בקיבוץ מסוים, סיכן את עצמו והציל את חברי המקום – הנרטיב רואה בו שותף משני ואחר לעשייה האידאולוגית. הוא מתואר כמי שפאותיו השחורות המסולסלות מיטלטלות במשובה 'כמו פעמונים התלויים בצווארי העדר' (עמ' 67). המטפורה המשווה בין פאותיו (כמטונימיה לעולמו הרוחני-הדתי) לפעמונים התלויים בצוואר הבקר היא לשון פוגענית, שממנה עולה חוסר הכבוד ביחסו של השיח כלפי בני העדה ועולם אמונותיהם. בספרה של שם-אור (1981) הדוברת מעידה כי העולים האשכנזים בזו ליוצאי עדות המזרח וראו בהם אזרחים נחותים. אימה נהגה להעסיק עוזרת בית אך לא הבחינה בין הכובסת היהודייה ממוצא מזרחי לבין הערביות: האם לא הצליחה לקלוט את שמה של הכובסת, שכן זו חרחרה תשובה מן הגרון ולפיכך נהגה לכנות אותה 'שוורצע' (שם, עמ' 83). אופיים האגבי של כל הניסוחים האלה מוכיח עד כמה לא העניקו בעלי הנרטיב חשיבות לפגיעות שניסוחים מסוג זה עלולים לעורר. אם כן, הלשון (לשון 'לבנה' אשכנזית-ציונית) מגדירה היטב מי 'שייך' ומי ממודר, מי בעל הכוח ומי נחות בהשוואה אליו.

כל הדוגמאות שהוצגו לעיל ממחישות את הדרך שבה ביצירות לילדים גם לאחר שנות השישים, השבעים והשמונים שלט מטא-נרטיב שביקש לשכנע את הנמען באמצעות ההכוונה הלשונית לאמץ את האידאולוגיה הציונית-סוציאליסטית-חילונית. הניסוחים הלשוניים, דרך בניית הטיועון, סוג אוצר המילים, מילות מפתח, שמות התואר – כל אלה גויסו כדי לשכנע את הילד לאמץ את השקפת העולם

9. השוו למשל עם ספרו של אמיתי (1973). גם כאן הצברים מתנהלים באמצעות קודים לשוניים ייחודיים שזר לא יבין אותם. הקודים האלה משמשים אבן בוחן 'מי שייך' ומי שונה. ראוי לציין כי שילוב יסודות סלנג בפיהם של צברים רווח גם בסיפורת העברית למבוגרים בין שנות הארבעים לשנות השישים, ואולם משמעותה בחיי הילדים (בכך שסימנה מי שייך ומי דחוי) שונה ולפיכך אין מדובר בתופעה זהה לחלוטין.

הלאומית.¹⁰ ספרות הילדים המסופרת בעברית שימשה אמצעי נוח לכינון זהות ציונית בקרב דור נמענים צעיר ובלתי מודע. בכך חברה למעשה למנגנון תרבותי רחב יותר ומשומן היטב שכלל את הסיפור הציוני ההגמוני בכללותו בתהליך הפיכתו מספרות עברית לספרות ישראלית. השפה (העברית) שימשה את הנרטיב כדי לחבר את הילד (העברי) אל האידאולוגיה הלאומית ועודדה אותו לממש (בהווה ובעתיד לכשיגדל) את ערכיה. עם זאת בתקופה זו גם החל תהליך דעיכתו ההדרגתית של הנרטיב הציוני והיווצרותם (בו בזמן) של נרטיבים חדשים בעלי לשון ורטוריקה שונות זו מזו.

נרטיב אנטי ממסדי

אחד הביטויים הראשוניים לנרטיב אנטי ממסדי קשור בעצם מעמדה של השפה העברית. בעוד הנרטיב הציוני הטיף בקנאות לטובת תפיסת עולם הרואה בעברית שפה בלעדית ההולמת את היהודי החדש, הרי שבשנות השישים הנרטיב האנטי ממסדי מבטא גישה שונה המכירה בידיעת שפות זרות אחרות ורואה בהן יתרון ברור. כך למשל בספרו של צבר (1965) מודגש כי אחד הנערים מחמיץ את ההרפתקה שהספר עתיד לתאר משום שלא ידע אנגלית די הצורך. טקסטים ברוח זו מעודדים במפורש את הנמען לרכוש את השפה האנגלית, כדי שתשרת אותו כאשר ישהה מחוץ לגבולות הארץ. צורת חשיבה זו כשלעצמה מבטאת סטייה מן הנרטיב הלאומי שעד כה לא נטה לעודד את נמעניו לחפש לעצמם אתגרים וזלת האתגר הציוני.¹¹

החל משנות השישים מתרחבים מעגלי הנרטיבים המגיבים בשלילה ומרדנות כלפי מדיניות כור ההיתוך על מוסדותיו ושליחיו. טקסים, מיתוסים, סמלים (ובכלל זה ספרות הילדים) סיפקו את הערוץ הלשוני שבאמצעותו באה לידי ביטוי האידאולוגיה הציונית. העולים נדרשו לזנוח את שפתם ותרבותם (למשל זו המזרחית), או את זהותם היהודית מסורתית, ולמחוק את עברם, שכן כל אלה הפכו לבלתי לגיטימיים. הציבור הדתי נתפס כספיה בלתי רצוי של חיי הגולה השנואים, הערבים, הבורגנים, המזרחים – כל מי שלא הלם את תדמית 'היהודי החדש' – הודר. קרן-יער (2007) שבחנה בין השאר את מה שכינתה 'שינויים בתחום הפואטי שחלו בספרות הילדים בקרב סופרות', מצאה כי משנות השבעים (בעיקר מסוף שנות השבעים) ניכרה בכתיבתן חדשנות טקסטואלית שאף הכילה איכויות פוסטמודרניות ודה-קונסטרוקטיביות (עמ' 153). כך למשל מנתה טכניקות שיה מורכבות, הערות רפלקסיביות על הנרטיב, ציטוטים המכילים יחס פרודי לטקסטים, סוגות וצורות שיה מסורתיות, שילוב סוגות, סגנונות דיבור, צורות סיפר ומיקוד נרטיבי מכמה נקודות מבט וכדומה.

אם כן, נרטיב אנטי ממסדי הוא כל אוצר מילים שאינו מקבל את עלינותו של הנרטיב הלאומי כסמכות יחידה והוא מבקש להציב אלטרנטיבה לשונית-תרבותית לזו ההגמונית השלטת.

תפיסות מודרניסטיות, כמו הליברליזם האמריקאי והמערב אירופאי, תרמו אוצר מילים משל עצמן

10. מגמה זו לא הצטמצמה רק לספרות הילדים. התכונות הרטוריות המתוארות ביטאו כמובן אידאולוגיית שליטה המקובלת בספרות התקופה למבוגרים. עם זאת קיומה בספרות לילדים אינה ברורה מאלה ודורשת לפיכך דיון מיוחד, שכן משמעותה לנמען צעיר שונה מזו של המבוגר.

11. בספרו של אופק (1978) מסופר למשל על נער המקבל שיעורים פרטיים באנגלית כדי שיוכל לנהל תקשורת בחו"ל. ביצירות רבה (עמ' 69); בספרה של עומר (1969) האנגלית הופכת לשפה נחשקת; בספרו של נחמני (1979) אפילו הכלב מדבר אנגלית; בספרה של הראל (1973) אפילו שם הפרק כתוב באנגלית: "very good זה טוב מאוד" (עמ' 11), וכן הלאה.

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

לתרבות הישראלית. אוצר מילים זה עיצב צורת שיח שיש בו גם מן הגישה הליברלית (העמדת החופש האישי של האדם ואת השוויון כמטרה מרכזית) וגם הקצנת האינדיווידואליזם עד כדי סוגיות של ניכור, בדידות וריקנות חברתית. רטוריקה זו עודדה אוניברסליות ומתירנות, פתיחות ורב-תרבותיות לצד התנגדות לאמיתות גורפות ואלומות. השפה החדשה תרמה לתהליך פירוקן של המסגרות הלאומיות הישנות בכך שהחליפה תבניות לשוניות ציוניות בצורת שיח אלטרנטיבית. הלשון החדשה חתרה להציע גאולה אישית במקום גאולה לאומית, עודדה ביטוי אישי והכירה בזכותו של הפרט להביע את אישיותו הייחודית (רגשותיו, התלבטויותיו, צרכיו וכדומה). אוצר מילים ליברלי ואינדיווידואליסטי חותר תחת המבנה הלשוני שאפיין את הנרטיב הציוני ומציע בעשותו כן תפיסת עולם חלופית. אמנה את מאפייניו העיקריים:

הפרטה וזילות של אוצר מילים, תבניות חשיבה ודימויים 'ציוניים' והיווצרות לשון אינדיווידואלית ואישית

פן אחד של השינוי ברטוריקה לילדים ניכר בטרמינולוגיה שעד לא מכבר הייתה לב ליבו של הטיעון הציוני, היא איבדה ממעמדה, עברה תהליך של זילות ושימשה אמצעי לניגוח של המסר הלאומי. שיינפלד (1984) בספרו מעיד על עצמו בעליצות שהוא גבר 'הלשלוש' (עמ' 22). הטון המתריס המלווה את שם התואר הנזכר לעיל ואת הפעלים האחרים המתארים את התנהלותו של הדובר, יוצר גבריות נשית החותרת תחת מיתוס הצבר ומערערת על תקיפותו. זילות והפרטה חלים בביטויים הקשורים למשל ללשון צבאית העוסקת בדימוי ה'גבורה'. מצבים שבמסגרת הנרטיב הציוני נועדו לעורר התפעלות ונוסחו בטון נמליץ, עברו שכתוב ומוצגים כעת ברטוריקה אחרת. כך למשל המפגש הראשון עם חופי הארץ. עומר (1968) בספרה שמשמר במידה רבה את הרוח הלאומית (כלומר שייך לשיח הציוני) – מתארת זאת כך:

סוף סוף הגענו. איני יכול לתאר את ההרגשה שתקפה אותי בראותי בתוך ערפילי הבוקר את רכסי הכרמל. אולי כך מרגיש אדם הגווע בצמא, כשהוא מוצא במדבר את המעיין הנכסף. ייתכן כי דברי נשמעים מליציים, אך באותו בוקר הרגשתי את עצמי מליצי וחגיגי עד לדמעות (עמ' 21).

סיטואציה מקבילה המתוארת בספרה של שם-אור (1981) – בשיח הליברלי – מפרקת את קדושת האירוע. הדוברת בוחרת להתמקד בהיבטים הטכניים האפרוריים של הפגישה ולמנות רשימה קטלוגית חסרת היגיון של ה'משתתפים' שנכחו ברגע ההגעה: "אבא, אימא, האח הקטן ואני האמצעית, שלוש מזוודות עם כסות, ופרימוס שקנינו בלבוב". (עמ' 8). הרשימה המגוחכת (המשפחה, הכסות, הפרימוס) נועדה לצמצם את משמעותו של רגע המפגש הראשון עם הארץ, לשמש אמירה אירונית ולפרק את האמירה הלאומית בסיטואציה זו.¹²

12. תופעת השימוש במרכיבים לשוניים שקודם לכן ייצגו עולם תוכן קשה, לאומי, הרואי ואף טרגי בהקשר חדש הומוריסטי ובלתי לאומי, קיים אפילו בנושא 'שואה ואנטישמיות'. כך למשל בספרה של גרנות (1967, עמ' 59): "יובל השמן והגזון, שתמיד מקנטר אותה וקורא לה אנטישמית, בגלל שהיא 'מסתכלת על יהודים במבט עקום'". היכולת לשלב היבטים לשוניים מסוג זה כדי להתבדח חריג אומנם בספרות הילדים אך מעיד על מידת השינוי שהשיח הליברלי עבר לעומת קודמו הציוני.

גם הנון-סנס שימש אמצעי ליצירת זילות במבעים לאומיים קודמים, בזאת שביטא 'מרד לשוני', בריחה ממוסכמות, היפוך, גיחוך ואי-הסכמה עם הנורמות המקובלות.¹³ הפעילות הלשונית עשויה להפגין את אי-הנחת של הדובר כלפי מציאות הישראלית. המספר חש כי הלשון הנורמטיבית והמקובלת איבדה את תוקפה ואת כשירותה לתאר את עולמו. אמצעי הביטוי החדשים (הנון-סנס, הזילות, ההגחכה, ההפרזה, האירוניה) מתארים את השבר ואת הנתק בין הילד לחברה ואת הצורך לברוא מערכת לשונית אלטרנטיבית שהיא גם אינדיווידואלית, חד-פעמית ואישית לו ושהודות לה הגיבור יכול לבטא את מצוקתו ולשרוד אותה.

אוצר מילים המעודד ערכים ליברליים-אוניברסליים

הנרטיב הליברלי קידם אוצר מילים המבטא ערכים, כגון דמוקרטיזם, שוויון זכויות, פלורליזם, חתירה להגשמת רווחה ואושר לאדם הפרטי, חופש ביטוי וכדומה. כך למשל בספרה של יובל (1984) הילדה מתרעמת על אימה: "אמא, את מדברת כאילו הערבים הם חיות" (עמ' 19) ודורשת גישה פלורליסטית, שוות זכויות וסבלנית כלפי מיעוט מסוים זה.¹⁴

ערך מרכזיות הפרט (במקום הקולקטיב) במבנה החברתי יצר אוצר מילים מותאם (למשל שימוש מוגבר בגוף ראשון יחיד בניגוד לשימוש בגוף ראשון רבים שרווח קודם לכן: אנחנו לעומת אני). ספרה של גדליה (1980) מקדם את הזכות לביטוי אישי ופלורליזם תרבותי. הטרימינולוגיה האופיינית לעניין זה כוללת אוצר מילים, כגון 'זכותי', 'פרטי', 'איש', 'ענייני', 'שלי' וכדומה. נמרוד, גיבור הסיפור, מודע היטב לזכויותיו ומאבקו לביטוי עצמי ייחודי טבעי בעבורו. כך למשל כאשר המורה מעירה לנמרוד על שערו הארוך הוא קם בלעג ממקומו כדי לרוץ להסתפר בו בזמן.

שב!פקדה עלי המורה. לשבת או ללכת להסתפר? – שאלתי בתום לב. אל תחצף! אתה נראה כמו ילד מהג'ונגל, וגם מתנהג בהתאם, קראה ברכה בכעס [...] **תראי, ברכה, המראה שלי הוא ענייני הפרטי. גם אני לא מעיר לך על ההתאמה בין החולצה הירוקה להצאיית האדומה הפרחוניית שלך** (עמ' 8).

וכן בספרה של רוזמן (1982): "את מרמה. טוב. אז אני מרמה. זה לא עסקך. זה כן עסקי. הברכה **פרטית**" (עמ' 65). ובספרה של עומר (1969א): "ברכה, ברכה, אמרה לימור, אפשר לחשוב שזה הדבר הכי חשוב בעולם. **לי זה חשוב**, אמר גל" (עמ' 76-77). הזכות לרווחה אישית (בהיבטיה החומריים) ניכרת גם בדרך שבה ערכים קפיטליסטיים ותרבות הצרכנות חדרו לשפת השיח בסיפור לילדים. כך למשל בספר של גרנות (1967) הטקסט כולל עומס ביטויים מתחום תפיסת העולם הקפיטליסטית-תחרותית ומעניק לצורת השיבה זו לגיטימציה: "שווה יותר" (עמ' 42); "עסק כדאי"

13. למשל בספרו של בן-עזר (1979): "איך מתנהגת אמא מופרעת? צועקת, בוכה ולא נותנת לילדה שלה רגע של מנוחה. הפסיכולוגית אומרת שאני צריכה להבין את אמא שלי ולהתייחס אליה בסבלנות מפני שהיא לא לגמרי מופרעת, פשוט קשה לה לבד, בלי אבא, וכשהיא תתבגר ותתגבר אז היא תהיה אמא שקטה ונורמלית בדיוק כמו כל שאר האימהות הטובות" (עמ' 107).

14. הציפייה לדמוקרטיה ושוויון זכויות היא שעומדת בבסיס התנהלותה של הילדה בספרה של רוזמן (1982) "הכל בגללם". כך למשל הגיבורה מרשה לעצמה להעביר ביקורת על ההורים: "אני לא מבינה למה כדי להיות נהג צריך רשיון נהיגה ובשביל להיות הורה לא צריך רשיון. אני לא הייתי נותנת להורים שלי רשיון אמהות ואבהות" (עמ' 82).

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

(עמ' 42); "להעלות את המחיר" (עמ' 42); "נשמה של סוחר מושבע שוכנת בקרבו" (עמ' 44); "לא יכול היה לסבול את הרעיון שמישהו אחר מנסה להרוויח על חשבוננו" (עמ' 44); "הפקעת מחירים" (עמ' 45); "יותר משתלם" (עמ' 45); "לשכנע אותו למכור" (עמ' 45); "כשאקבל את הסחורה" (עמ' 45); "עשינו עסק" (עמ' 46).

כל המאפיינים הלשוניים והרטוריים שנמנו לעיל אחראיים לעולם תוכן המקדש את הסובייקט האינדיווידואל, את צרכיו, את חתירתו להגשמה ולאפשר (גם בהיבטים חומריים וצרכניים), את זכותו לביטוי עצמי וערכים אוניברסליים ליברליים הפורצים את גבולות התרבות הלאומית-ציונית. אלה מנוגדים לתרבות ההגמונית הקודמת ולפיכך ייצגו את השינוי הערכי והמהפך שחל בה.

שימוש גובר בלשון הדיבור

שאלת הקשר בין הלשון המדוברת ללשון הכתובה כבר נדונה במחקרים למיניהם (למשל בן-שחר, 1992). בן-שחר (1992, עמ' 169-171) טוענת כי השימוש בשפה המדוברת בספרות העברית התפתח בהדרגה וקיבל ביטוי הולך וגובר לקראת שנות השמונים. בן-שחר קובעת כי עד שנות השמונים היה פער גדול בין לשון הדיבור ללשון הסיפר שהתאפיינה בעושר לשוני, צורות לשוניות נדירות, צירופים כבולים מהמקורות ובמבני דקדוק ותחביר תקינים. שימוש בשפה תת-תקנית, עגה וסלנג הפך לתופעה נפוצה רק לאחר שנות השישים והצטמצם הפער בין הלשון הספרותית לשפת הדיבור.

בספרות הילדים הנרטיב הליברלי היה מאפיין חשוב בהחדרת לשון הדיבור אל הטקסט הכתוב (בלשון הדיאלוג במיוחד אך גם אל לשון הסיפר). סגנונו כלל (לצד לשון ספרותית עשירה) גם ביטויים ומבנים דקדוקיים מן העברית התת-תקנית, רישול לשוני, שימוש גובר בעגה וחדירה מסוימת של הלעז. כך למשל בספרה של שושנה יובל (1984) באה לידי ביטוי דרך הבלעת הגאים של הדובר: "מ'זתמרת מגרש? מגרש ז'תמרת מין מקום שלא בנו עליו שום דבר" (עמ' 33), וכן בספריו של חביבי: "עושה ת'צמו" (1978, עמ' 11), "לור'צה לכתוב" (1968, עמ' 52); בספרה של עפרי (1974) יש שימוש בצירוף הלשוני השגוי 'נורא נחמד' (עמ' 16); בספרו של בן-עזר (1979) הדמות משבשת את נטיית צורת העתיד של גוף ראשון (יגיד במקום אגיד): "אם באמצע הלילה אני יגיד 'שמש' יהיה לי אור. ואם באמצע היום אני יגיד 'חושך' יהיה לי אור" (עמ' 14), וכן הלאה.

אוצר המילים הליברלי שילב כעניין 'ברור מאליו' את הסלנג בדיאלוג ובקטעי הסיפר בטקסטים לילדים. בספרה של גרנות (1967) נאמר למשל: "לדעתי עדין לא נדפקנו" (שם, עמ' 86) או: "כש'הלבשתם' עלי את פרידה לא אמרתי מלה" (עמ' 87). שילוב הלעז בשפת הכתיבה לילדים מעידה גם היא על מעמדו המתערער של הנרטיב הציוני. בספרה של עפרי (1974) הלעז מופיע למשל בקטעים האלה: "יש לי מקורות אינפורמציה משלי, ענה בחשיבות" (שם, עמ' 39) או: "סטנוגרפיה – תיקן דני – לא סטנוגרפיה. שפירושה כתב סמוי" (שם, עמ' 57), וכן: "שמתם לב ביום השריון לטנקים שנלקחו שלל? לטי-55 יש שני פרוז'קטורים כאלה מעל לתותח. אלה

הפרוז'קטורים **האינפרה-אדומים**" (שם, עמ' 90).¹⁵

עולמם האסוציאטיבי של הילדים בשיח הליברלי מכיל רכיבים מן התרבות האמריקאית והם גם משולבים בשפה על דרך השגרה. למשל גרנות (1967): "ומה חשבת? [...] שלהיות בלש זה כמו ג'יימס בונד בסרטים של ג'ימס בונד זה לוחץ על כפתו והמכונית שלו הופכת לטרקטור, או להליקופטר או למקרר חשמלי" (עמ' 33), או "אני משתגעת להיות **ביטניקית**. הייתי מפזרת את שערי, 'מגרת' כמה בלויי-סחבות מהעוזרת שלנו, והייתי הולכת תמיד יחפה. כך הייתי קרובה אל הטבע. אני אומרת לך, זה נפלא להיות ביטניק. לא צריך לעבוד, לא לחשוב על המחזר ולא על האתמול. רק על היום. רק היום הוא חשוב. העיקר שיש לך בטן מלאה ברגע זה" (עמ' 57). בספרו של הופרט (1984) מתוארים החפצים בחדרו של הגיבור ובהם, כעניין ברור מאליו, נמנית הרכבת החשמלית **שקיבל מסבא וסבתא מאמריקה** (עמ' 19),¹⁶ או צפייה בסדרה '**ספינת האהבה**' בטלוויזיה (עמ' 22).

עניין אחר שחדר משפת הדיבור והסלנג אל הלשון הכתובה, הוא הבוטות וגסות הרוח בתקשורת הבין-אישית. כך למשל בספרה של יהודאי (1983) אחת הדמויות פונה אל רעותה בשאגה (כך בטקסט): "יה טמבלית, תסדרי כבר את הפרחים, מה את יושבת כמו גולם ומבזבזת זמן" (עמ' 11), וכן: "איזו מטומטמת את, מטומטמת נוראית [...] כולם יודעים שחנה הזקנה היא מכשפה מרשעת" (עמ' 26). ככל שדחיסות התופעות שנמנו לעיל רבה יותר בטקסט נתון: הלעז, השפה תת-תקנית, אוצר המילים הקפיטליסטי-תחרותי, העגה העכשווית לזמנה וכדומה – כך מתרחק השיח ממבעי הדיבור ההגמוניים הציוניים, ואפשר לבחון בזהירות האם הוא מנחיל למעשה תפיסת עולם זרה ואלטרנטיבית.¹⁷

שימוש נרחב באוצר מילים לירי כדי לתאר את עולם הנפש של הגיבור

אוצר מילים המתאר בהרחבה את עולמו הרוחני והרגשי של הגיבור, מהפך את פירמידת הערכים הלאומית ומציב את האדם הפרטי בראש סולם העדיפויות החברתי. התמקדות בפרט מעודדת

15. בספרו של בן-עזר (1979): "יש לי אי קיו 179 (מי שאינו יודע מה זה: מנת משכל מלשון שכל)" (עמ' 27). בספרו של חביב (1978) מופיע הביטוי 'לידיס פירסט' (עמ' 10), 'ה'פרייבט' של אבא (עמ' 12), 'ביוגרפיה' (עמ' 13) וכדומה.

16. על מתנות מאמריקה על רקע השיח הציוני ראו למשל הסיפור "את מי שאוהבים" בספרה של עומר (1961). אל ביתה של ילדה הנהנית לשחק בבובה ישנה וסמרטוטית מגיעה 'בבה מאמריקה' (עמ' 89), אבל המשחקים עם הבובה מאמריקה 'אינם מצליחים' (עמ' 90). הבובה מאמריקה 'אוהבת רק את עצמה' (עמ' 90), ושמלתה המפוארת עלולה להתלכלך. בסופו של דבר לילדה נמאס לשחק בה על אף שיש לה שיער יפה, עיניים נהדרות ותסרוקת נהדרת (עמ' 92). מעניין לציין כי סיפור זה הודפס שוב כשלושים וחמש שנים לאחר מכן (עומר, 1995). בגרסה זו הבובה הסמרטוטית מתחרה בדובי בעל פרווה רכה אך ללא זהות קפיטליסטית-אמריקאית. עניין זה עשוי להעיד על שינוי הערכים שחל בחברה הישראלית שלא מצאה עוד לנכון לפסול 'מתנות מאמריקה'.

17. חזירת לשון הדיבור ויסודות מתחומי טאבו לספרות (גם של המבוגרים, בעצם קודם כול לספרות המבוגרים) הייתה ביטוי למגמות מורכבות, ולא רק ביטוי להצגת תפיסת עולם אלטרנטיבית. הביטחון בשימוש בעברית גבר, והיה אפשר "להתיר את הרצועה". גברה המודעות לחשיבותה של לשון הדיבור, בין השאר בשדה המחקר, והיא החלה לקבל לגיטימציה, גם כביטוי לערכים לא חתרניים, בבחינת העשרת מנעד השפה בספרות וכדומה.

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

אינדיווידואליזם והתכנסות במקום דבקות במטרות לאומיות. חלומות אישיים נתפסו מעכבים את המעשה הציוני ולפיכך גיבורים צבריים נדרשו (במונחים אלה) לחשוך שפתיים, להתאפק, להסתיר את הכאב. הנרטיב החדש לא רק שלא פעל על פי תבניות אלה, אלא אף יצר תפנית הפוכה לדרך התבטאות זו והרחיב בכל רכיב לשוני אפשרי את הלגיטימציה התרבותית לעסוק בהרחבה בתחומים 'אסורים' אלה. עומר (1970) בספרה משתמשת באוצר מילים דרמטי וטעון רגשית (פחדתי, התרגשתי, בכיתי וכדומה). אוצר מילים זה כשלעצמו אינו חדש או חסר תקדים, אלא תדירות השימוש בו, דחיסותה של הטרימינולוגיה הרגשית והפיכתה למוקד הדיון מתוך דחיקת הנושאים ה'לאומיים' אל שולי השיח.¹⁸

ביטויי שטנה המופנים אל חברי הקהילה הם תחום נוסף ש'תרם' אוצר המילים הליברלי, וחל בהם שימוש אינטנסיבי. הנרטיב הציוני ביקש להציג לפני הילד מציאות שלפיה החברה הישראלית מאוחדת ומלוכדת סביב העשייה המשותפת, כי שוררת הרמוניה בין התושבים ואווירה משפחתית מאפיינת מעגלים חברתיים רחבים (כמו זה של הקיבוץ). ואולם בועה זו מתנפצת בנרטיב הליברלי-אינדיווידואליסטי. נרטיב זה מרבה לכלול בין אוצר המילים המאפיין אותו ביטויים של שנאה, קנאה ורוע. מושגים הקשורים בתחרות וחוסר פרגון שבאים לידי ביטוי בחברה הישראלית בינה ובין עצמה. אוצר מילים זה יוצר דינמיקה של פירוק במקום שבו הנרטיב הלאומי ביקש לאחד. הוא מדגיש את המפריד והשונה, מנפץ אשליות בדבר גיבוש חברתי (כביכול) ומבטא את ההתפוררות וחוסר הלכידות המאפיינים את החברה למעשה. בספרה של שטרייט-וורצל (1981) הלשון מרבה לתאר מצבים של לעג, ביטויים של שמחה לאיד, אמירות המבטאות שנאה, מבט רע בעיניים וחוויות משפילות. גיבור הסיפור אינו מוחל על כך ומבטא את תחושותיו במונחים מגוונים של כעס:

הוא העיף מבט שוטם לעבר שולחנות הדלילים. [...] לו רק יכול להחזיר להם כגמולם. לו רק יכול לנצח אותם, למגר את כוחם, לרמוס את השפעתם הנחרצת בגנות (עמ' 67).

הרטוריקה הרגשית זרה לשיח הלאומי גם בהיבט אחר שצמח ממנה: נרטיב התבוסה או השתמטות. האפשרות ש'המשימה' לא תצליח כי הגיבור טעה, כי מדובר בגיבור חלש, הססני ופחדן, היא אפשרות חריגה מבחינתו של הנרטיב הציוני לילדים. שיח של כישלון משמש נרטיב מאיים על אמות המידה הערכיות שבו הוא מאמין ומתוכנן הוא מבקש לחנך את הילדים. היות שהשיח הליברלי (הפסיכולוגיסטי) אינו מחויב בהכרח לסטנדרטים הדידקטיים והאידיאולוגיים האלה (הרואים בילד של היום את החייל של המחור), הנרטיב החדש מרבה לשלב באוצר המילים שלו גם מונחים המכירים בקיומה האפשרי של תבוסה, חולשה, הססנות, חוסר ודאות, פחד וכדומה. הכרה זו יוצרת אווירה של קבלה ומעודדת פתיחות תרבותית כלפי מצבים שבהם הדמות בוחרת (או נאלצת) לוותר, לסגת או למעוד. בספרו של הופרט (1984) מופיעים ביטויים, כגון "נשבר לי" (עמ' 58), "תהיה שליח של הייאוש שלך" (עמ' 59), "אני עייף אבא, נלחמתי למען העקרונות שלי ונכשלתי" (עמ' 59) וכדומה. מרכיב ההתנדבות והמסירות של הצבר בתחום הלוחמה למען ביטחון מולדתו שימש מרכיב בסיסי

18. ישראלי (2016) עסק במחקרו במעבר בספרות ילדים מ'לשון פעולה' (לשון שבה הרגש והחוויה מובעים באמצעים שהפונקציה הראשית שלהם אינה הפונקציה הרפרנציאלית, כדבריו) ללשון חוויה (המניחה את קיומם הנפרד של הרגש והחוויה מהמרחב המילולי). לדעתו, מעבר זה התרחש "בעשורים האחרונים" והוא משקף שינויים שחלו בתפיסת יחסי מציאות-שפה. מאמר זה מציע לוח זמנים מדויק יותר לתהליכים האלה, וכן הסברים חברתיים / תרבותיים / אידיאולוגיים אחרים להתרחשותם.

בדרך החשיבה הלאומית. אתוס הגבורה הונחל בבתי הספר ובתנועות הנוער והיה ערך חיוני באידאולוגיה הציונית. החינוך לצבאיות עודד ציפייה לאומץ לב ועמידה בסכנות. משום כך כל נרטיב שיש בו אמפתיה לחולשה, בריחה ממחויבות ואי-התנדבות מייצג למעשה טרמינולוגיה של השתמטות הזר לחשיבה הציונית. בספרו של פורת (1984) נאמר כי החיים בחיל הרגלים 'נמאסו' (עמ' 7) על הדובר וקורס חובלים הוא קורס 'שאינו לו סוף' (שם). המספר מודה במפורש כי הוא מחפש לעצמו חיים קלים בצבא – מקום שבו לא ייאלץ להשקיע ולהתאמץ. הוא שוקל את כדאיות השירות בחיל אוויר כי השהות בו קלה לעומת חיל רגלים: "ואין זכר לטיפות הזיעה המלוחה, הצורבת בעיניים ובכל הגוף. ואין זכר לשמש הקשה המכה על חוליית המסע ללא רחמים. ואין זכר לכובדו המעיק של החגור, להריצים שחרצה בכתפי רצועת הרובה הצרה" (עמ' 7-8). ביטויי התלונה משדרים סוג של התנהלות שהנרטיב הציוני לא הכיר. אוצר מילים העוסק בנהגות מספק לגיטימציה והבנה לדרכי חשיבה שדחה השיח הציוני בשאט נפש: עולה ממנו ההנחה כי נוחיות האדם הפרטי חשובה מטובת הכלל. תפיסת עולם זו מאפיינת את השיח הליברלי.

הלשון היהודית (המקראית, ההיסטורית, המסורתית) ומבעיה החתרניים

הפנייה אל הטקסט המקראי, כסוג של סלנג סתמי, מבטאת הומור ואף גרוע מכך: זלזול ופגיעה בערכים מקודשים. מדובר בריאקציה מילולית לשינוי הערכי שחוותה החברה הישראלית. בעוד הנרטיב הדתי והמזרחי מצטטים פסוקים מקראיים כדי לבטא את עולם הערכים המסורתי, והשיח הלאומי פועל בדומה למען אמת גדולה משלו (חיזוק הלגיטימציה של הטיעון הציוני על ארץ ישראל) – הנרטיב הליברלי מנצל את אותם מקורות ממש אך בדרך הפוכה. הטקסט המקראי מצוטט באותה דרך שבה מצוטטים רבדים אחרים מהשפה העברית, כגון שפת הסלנג, שפת היומיום, שפת הצעירים. שימוש כזה יוצר זילות באוצר מילים שנהנה בעבר ממעמד מקודש וייצג משלב לשוני גבוה. נמרוד בספרה של גדליה (1980) מציין ביומנו כי לא ציפה שנער קשוח כמותו יעסוק בפעילות נשית זו, ועל כן הוא מגיב כלפי עצמו: "נו, איך נפלו גיבורים" (עמ' 10). בשעת ההפסקה כאשר בשל סיבה מסוימת מקיפים אותו חבריו ונוצרת המולה סביבו נאמר כך: "בהפסקה – והעיר צהלה ושמחה" (שם). לצד הטקסטים המקראיים האלה משולב אוצר מילים 'רזה' ("בית ספר חורבן", עמ' 9; "אחסן גבר", עמ' 10, וכן הלאה). בספרו של נוח (1981) מסופר על נער ושמו אברי החושד בשכן שלו. גילי מתנגדת "אסור ככה סתם לחשוך בבן אדם. אפילו בתורה כתוב שמי שחושד בכשרים קורה לו משהו באף" (עמ' 21). השימוש המוטעה בביטוי¹⁹ עשוי ללמד על חברה שהתרחקה מהמקורות וממליצות מתות.²⁰ על כך עונה אברי בהומור ציני כי הוא בטוח כי השכן החושד הוא "בחור נהדר [...] הנותן כסף לעניים, עוזר לזקנות לחצות את הכביש אחר הצהריים, [...] מלמד אנגלית ילדים משכונות עוני ובלילה קם בחצות ומתאבל על חורבן בית המקדש" (עמ' 21). אי הלימה

19. מדובר בשיבוש ופרפרזה לביטוי: "החושד בכשרים לוקה בגופו" (שבת צז ע"א).

20. על חוסר השליטה של הנוער בלשון המקורות ראו גם בספרו של הופרט (1984, עמ' 12-13): "הבחינה בתנ"ך לא עלתה יפה. לא זכר אם האשה אמרה לאליהו או לאלישע 'בתוך עמי אני יושבת'. [...] כתב: אלישע. אחר כך מהק. [...] ראה את המלך אחאב מהלך בכרם נבות כילד עקשן: אני רוצה את הכרם. אבל לא ידע להסביר למה חשק המלך דווקא בכרם זה" (עמ' 12-13).

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

של רכיבים לשוניים אלה היא שיוצרת את ההומור מצד אחד, אך גם את ניפוץ מעמדה המקודש של השפה היהודית ותכניה. שני משלבים לשוניים אלה (אוצר מילים ציני, ביטויי סלנג, לשון דלה לצד הפסוקים המקראיים ודיון לשוני באירועים בעלי משמעות היסטורית מקודשת) השרויים זה לצד זה בלי הבחנה מבטאים את חוסר הכבוד של הדובר כלפי הפערים הגלומים במשמעותם התרבותית של מקורותיהם הלשוניים ואת השליטה החלקית בהם. מנגנוני הניסוח האלה מובילים את הנמען לידי מסקנה כי כל הסגנונות שווים ובכולם כאחד אפשר לבצע שימוש יומיומי לגיטימי.

אולם עם זה ניכרת גם תופעה הפוכה המנוגדת לתהליך שתואר לעיל (תהליך זילות מעמדו של הטקסט המסורתי על רבדיו). גישה הפוכה זו נוטה להשיב את השפה היהודית לחיקה של ספרות הילדים מתוך עמדה מכבדת, נוסטלגית וחילונית בו בזמן. מדובר בסוג של רנסנס תרבותי המשלב יהדות ומסורתיות בספרות הילדים לצד החילוניות, בגישה שאינה רואה במונחים האלה הפכים. בסיפורים אלה ה'רוח החילונית' היא אומנם המוטיב המארגן של הטקסט, אך בו בזמן מתנהל בו גם דיאלוג מחדש עם העולם היהודי/מסורתי. דיאלוג זה מעניק לגיטימציה תרבותית לשורשיו ה'גלותיים' בזהות הנמען, לעברו היהודי, ומבקש לעודד את הילד לראות בעצמו חולייה מקשרת אל דורות העבר. ביטוי אחד לעניין זה הוא השיבה אל ארון הספרים היהודי (שלג, 2007, עמ' 11).²¹ בספרה של קדם (1971) השפה בונה תחושת יראה וכבוד כלפי ארון הספרים של סבא באמצעות ביטויים המבטאים את הערגה שחש הסב כלפי עולם תוכן זה: כך למשל מסופר כי ארון הספרים מעורר "רגשות עדנה, יראת כבוד, אמונה גדולה, ביטחון, התרפקות והשתפכות הנפש" (שם, עמ' 23), וכן נמסר כי הארון מכיל "אוצרות יקרי ערך. סודות גנוזים, סיפורים ואגדות חיים" (שם), או "ארון הספרים היה בכחינת קודש הקודשים בבית" (עמ' 24) וכדומה. מסופר כי הסב והנכד מתקרבים אל הארון באיטיות, הסב מדבר ביראת כבוד והנכד מאזין בהתלהבות (עמ' 24-28). תכולת הארון כוללת ספרי חומש ותלמוד אך גם את ספרו של הרצל. יעדה של הלשון התיאורית המרחיבה בעניין טקס שטיפת הידיים (עמ' 24) למשל בכל פעם שהסב מתעתד לפתוח את הארון, היא ליצור הזדהות והפנמה בקרב הנמען בדבר היחס הראוי שעליו לחוש כלפי מורשתו של העם היהודי. עניין זה בולט במיוחד מפני שבכל היבט אחר מדובר בסיפור בעל תפיסת עולם חילונית.²²

יש להדגיש כי שיבתן של תבניות שפה המשקפות עולם יהודי שנדחה על רקע השיח הלאומי, נועדה ליצור לגיטימציה מחדשת כלפי עבר שהושכח. נדמה כי עם הידלדלותו של האתוס הציוני הסוציאליסטי, החל להיווצר בהדרגה שבר תרבותי. קריסתה של תחושת הסולידריות החברתית יצרה סוג של ריקנות וזו גרמה לשיבתו של הנרטיב המסורתי אל חיקה של החילוניות.²³ מינונים

21. המגמה אינה ייחודית כמובן לספרות הילדים. כמו מגמות אחרות שנמנו לעיל, גם זו החלה בספרות המבוגרים וחלחה לספרות הילדים. מובן שאין לראות בכך תופעה ברורה מאליה, ומשמעותה בקרב נמענים צעירים שונה מזו בקרב המבוגרים. עוד על הזיקה בין הלשון היהודית ובין הלשון הישראלית וספרות המנסה באמצעות הלשון לקרב את הנמען המבוגר לארון הספרים היהודי, ראו בליבוים (2012).

22. והשוו גם לספרה של הראל (1985) על מעמדה של ארוחת ערב שבת. אימא שלו, כך נאמר, אינה אישה דתית וגם אינה שומרת מסורת אבל הארוחה בערב שבת חשובה לה: היא מדליקה נרות, פורשת מפה לבנה על השולחן וכדומה (עמ' 52).

23. במאמרו של שלג לעיל מסופר כיצד נשאל ירון לונדון, עיתונאי וסופר חילוני, על חששו בדבר תקשורת עתידית בינו לבין נכדו: הוא אינו בטוח שיוכלו לדבר באותה עברית, שהרי ללא מטען מקורות היהדות הנכד לא יבין את

מגוונים של דתיות וחילוניות מוצאים לעצמם ניסוחים מהודשים בספרות הילדים בכותרת (המעורפלת כלשהי) של המונח 'מסורתיות'. תופעה זו יוצרת תמונת זהות חדשה בקרב הילד הנמען ואין בה מחויבות מוחלטת לאף אחת מן האידאולוגיות הגדולות.²⁴

לשון ליברלית: קריסתם של מיתוסים לאומיים

הלשון הליברלית מקיימת מספר רחב של אסטרטגיות רטוריות שהמשותף לכולן הוא תהליך פירוקן של המיתוס הלאומי ומבנהו הלשוני. אחד המאפיינים הלשוניים בנרטיב הליברלי האינדיווידואליסטי הוא האופן שהדיון הלשוני (בעניינים החברתיים, הפוליטיים, התרבותיים) מתקיים מתוך נקודות מבט שונות זו מזו (ואף כאלה הסותרות זו את זו). שפה זו כוללת ציטוט עמדות הגמוניות מקובלות כדי לערער על תקיפותן באמצעות ביטויי התנגדות והצגת עמדה אלטרנטיבית ואף חתרנית. נוסף על כך הנרטיב הליברלי (המנוגד לנרטיב הציוני) מעניק את 'רשות הדיבור' גם למתחרים רעיוניים ואינו מבקש להציג סוג אחד של אמת או פרשנות אחת למציאות. כך למשל בסיפורה של כהן (1981א) שבו מסופר על ילד יהודי המתידד עם נער ערבי. בשל הידידות החדשה אורי מתקשה לחלום על שירות ביחידה קרבית ומתמודד עם הנרטיב ההגמוני בעניין זה ברגשות מעורבים:

אולי בכלל מוטב שלא לשרת ביחידה קרבית? [...] ומה יגידו החבר'ה כשאסרב לשרת ביחידה קרבית? שאני פחדן? שאני אידאליסט? שאני לא רואה שמצב רציני, שאיני מבין שזה מצב חרום? (עמ' 93).

מילות השלילה המכוונות לעמדה ההגמונית ('לא', 'לסרב'), ייצוג העמדה ההגמונית בידי דמות קולקטיבית 'החברה' במשפט המנוסח בלשון רבים ('גידו'), הבניית השירות ביחידה קרבית כעניין שאינו ברור מאליו ופתוח להרהור נוסף, הצגת העמדה האלטרנטיבית בטרמינולוגיה חיובית ('אולי מוטב ש') – יוצרים לשון מרדנית בעניין הנרטיב הציוני. הלשון מזגזגת בין שתי נקודות מבט (היהודית והערבית) ומציגה מציאות מורכבת שאין בה אמת אחת דומיננטית: לשון צודקת ובלעדית. אורי כואב את הפיגועים הקשים שמחוללים מחבלים בארץ אך גם נזכר עד כמה נורא הרגיש, כאשר נחשף להפצצת מטוסי צה"ל על כפר ערבי ואת זעקות הילדים והנשים הערביות. שמו של גיבור הסיפור ממלא תפקיד כפול בנפיצות הנרטיבית המוצגת לעיל בשל ההיסטוריה התרבותית המכוונת לשם הפרטי המסוים הזה.²⁵

מעשה ההשתקה של קולות אחרים (שאפיין את הנרטיב הלאומי) מונחל עתה כאקט אלים וחסר היגיון. בספרו של פורת (1984) הדובר מתנגד להמרת שמות מקומות ערביים בשמות עבריים. המרה זו נדמית בנרטיב החתרני של הספר כהליך מגוחך ושגוי:

שפתו של הסב.

24. וראו גם בספרו של חביב (1968) למשל על הדרך שבה חיימקה, תלמיד עצלן המכונה בפי כל 'ראש דלעת', נושא הרצאה על דמותו של הנביא יחזקאל. התלמיד מפרש את מאפייני הדמות פירוש חילוני שאינו מחויב למדרשי חז"ל ויוצר 'קריאה חדשה' של הטקסט התנ"כי. הרצאה זו מלווה בביטויי סלנג, שיבושי הטקסט המקראי ועברית תת-תקנית: "אני נותן לכם סקירה תמציתית על יחזקאל. שימו לב: יחזקאל זה, שכולנו מכירים אותו מן העצמות היבשות שלו, סליחה, מחזון העצמות היבשות שלו [...] צריך להיות דמות בשר ודמית. כן, אני אומר לכם: דמות בשר ודמית! אדם סובל! אדם טרגי!" (עמ' 12).

25. שם ייצוגי של דמות הצבר על שם דמותו של הצבר המיתולוגי בספרו של משה שמיר "הוא הלך בשדות".

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

בוא התכופך ותראה איך רואים את תל אל מוטילה בלילה. גבעת קלע, תיקנתי לו בכוונה. **עוזב אותי עם השמות העבריים המצחיקים האלה**, אמר עמי, **כמה שהם מגוחכים. כמה שאינם מתאימים למקומות**: להרים, לחורשות, לואדיות (עמ' 43).

רב-קוליות דוחה את קיומו של מטא-נרטיב אחיד, מנכיחה ומאשרת אוצר מילים רלטיביסטי (שבו ל'אמת' ל'צדק' ל'נכון' ול'יפה' משמעות יחסית התלויה בנקודת המבט של הדובר ולפיכך סובייקטיבית לו, ונתונה לפרשנויות מגוונות. ראו הרחבה נוספת של עניין זה בתת-פרק הבא) ובעיקר מתנגדת להשתקה או לדיכוי של מיעוטים וקבוצות שוליים בחברה.

אסטרטגיה רטורית אחרת (לצד ציטוט עמדה הגמונית כדי להפריך אותה ולהציע עמדה אלטרנטיבית) היא השימוש האינטרטקסטואלי שהדובר יוצר בטקסט בספרות קודמת כדי להביע רתיעה מנרטיבים לאומיים הנתפסים כשגרתיים: בספרו של פורת (לעיל) נאמר כי אחד המפקדים "ישב וקרא סיפור 'צילי וידידי שאול'. שאלתי אותו מי הסופר. 'סופרת' הוא אמר, 'את הספר כתבה סופרת אחת שקוראים לה יהודית הנדל' ואני הסתקרנתי ושאלתי אותו על הסיפור" (עמ' 51). הטקסט שולה את הנמען לספרה של הנדל העוסק באישה שאהובה עומד למות והסימאות השחוקות הלאומיות על תקומת ישראל אינן מסייעות בידה בשעת מצוקתה. באופן זה רומז המספר לנמען כי גם הוא עצמו אינו צריך להאמין בגורף לקלישאות המזויפות של הנרטיב הציוני ועליו להישאר חשדן וביקורתי.²⁶ בנרטיב החדש, הליברלי, הלשון מפרקת טקסטים קודמים גם באמצעות דקונסטרוקציה של האירועים המתוארים בהם ומציעה קריאה ביקורתית של הנרטיב הלאומי הישן והבנייתי מחדש. בספרה של כהן (1981ב) אחת הדמויות מציגה את האמת שלה באשר לתהליך כיבוש העיר צפת:

אז תדעו לכן שאפלו צפת נצלה בזכות אחת מהן. שעמדה לה בשעת צרה. [...] מי הציל את צפת במלחמת השחרור? הא? אתם חושבים שזה היה יגאל אלון? או החילים של יגאל אלון? אם כך אתם חושבים אתם טועים טעות מרה!!! [...] היתה זו כמובן רוחו של האר"י הקדוש שקבור כאן (עמ' 34).

כך גם למשל בספרו של פורת (1984), מסופר מחדש סיפורו של קרב תל אל מוטילה בניסוח ביקורתי:

תל אל מוטילה, אמר ברז'יק, זהו סיפור שלא תמצא בעיתונים וגם לא בספרי ההיסטוריה הצבאית. למה? מה קרה שם? תל אל מוטילה, אמר ברז'יק, נכנס לגנזך הנכבד של ביזיונות הצבא הצעיר שלנו [...] סיפר לי ברז'יק את סיפורו של הקרב על תל אל מוטילה. [...] על הטירונים הנבוכים, חבריו הטובים, שנקלעו לשדה המוות. על הקצינים שהכבירו טעויות. על המטה שהיה אטום וחסר לב (עמ' 12).

הקרב המדובר התחולל בראשית שנות החמישים וייצג את אחד הכשלים הקשים של צה"ל באותן שנים. רוב ההרוגים היו עולים חדשים שהגיעו בגל העלייה הגדול, לא דיברו עברית ולא קיבלו הכשרה מספקת. הנרטיב הלאומי השמיט פרטים אלה (למשל באנדרטה שהוקמה לזכר האירוע

26. טכניקה דומה שירתה גם את הנרטיב הציוני כפי שהוזכר לעיל אך בדרך אחרת: הנרטיב הציוני משלב אינר טקסטואליות בכתביו כדי לאשרר ולהזק את האידאולוגיה הלאומית, ולעומתו הנרטיב הליברלי מנצל טכניקה זו כדי לערער על תפיסות הגמוניות ולבקר אותן.

באזור) או סיפר על הקרב בטרמינולוגיה הרואית המטשטשת את המשגים שאפינו את האירוע. דיון על זה"ל במונחים פוסט-לאומיים מייצג שיח החותר תחת מבנים קודמים של משמעות. אוצר מילים זה מאתר ומפרק סיפורים ומיתוסים שהשפיעו על צורת החשיבה הלאומית ולמעשה מהפך את משמעותם. השפה המאפשרת זאת כוללת ביטויים, כגון "אז תדעו לכם ש...", "זה סיפור שלא תמצא בעיתונים", "אם כך אתם חושבים אתם טועים" (ראו לעיל) וכדומה. ניסוחים אלה טוענים לאמת רלטיוויסטית, לאפשרות כי אין 'אמת' אחת, כי אפשר למעשה לפרש אירועים נוספים מזווית ראייה חתרנית גם כלפי פרשיות לאומיות נוספות. דקונסטרוקציה של המיתוס היא ערעור גלוי ומחאתי של ההגמוניה והבעת רתיעה ואי-אמון בייצוגיה הלשוניים של 'אמת' זאת.²⁷

סיכום

עם הפיחות שחל באמון הציבורי כלפי הרטוריקה הציונית חלה גם זילות בסמלים ובסיפורים הלאומיים ואלה נתקלו בספקנות חדשה. דימויים ריקים נשחקו מתוכן והנרטיב החדש מרבה להראות את ההטיה האידיאולוגית הגלומה בהם. השפה, הסמלים, אוצר המילים, הדימויים (והעמדות שייצגו) ששימשו את ספרות הילדים בעבר, איבדו מבחינת הכותבים החדשים את משמעותם ולפיכך לא ייצגו ידע רלוונטי. הסדר החברתי הישן התנהל בעייפות מתוך הרגל ולא שיקף את יחסי הכוחות הממשיים של החברה. לשון חדשה, בעלת אוצר מילים אקטואלי, ביקשה להמיר את כל אלה לטובת ערכים ליברליים אלטרנטיביים המכוונים להיסטוריה ולמציאות התרבותית, החברתית והפוליטית בארץ. התכונה המרכזית לכל האספקטים שנמנו לעיל היא פעולת הפירוק: ערכים, שפה, מסגרות חברתיות, רעיונות – כל אלה היו מועמדים לעיון הביקורתי של הנרטיב הליברלי. השיח החדש הציע אידאולוגיה חלופית: תפיסת עולם הדוגלת בשוויוניות, סובלנות ופתיחות לצד אינדיווידואליזם, הגשמת שאיפות הפרט, הזכות להגשמה אישית, אחריות וכדומה – כל אלה המירו בהדרגה את הערכים הלאומיים הקולקטיביים. אולם, לצד אלה שפה זו גם ביטאה חשדנות כלפי מסוגלותו של האדם להתנהל ברציונליות ובמוסריות. הלשון שיקפה מצבים שבהם המוסר הוא רלטיוויסטי וההתנהלות ניהיליסטית בשל היעדר אידאולוגיה מכוונת. הילד נשאר מבובל לאוּבד ללא כלים מוסריים המורים לו כיצד לנהוג. אוצר מילים זה מבכה ילדות ישראלית חדשה זו או משלים עימה, אך אין ספק שהוא מעניק לה ביטוי לשוני בדרכים חדשניות שכבר לא היו נפוצות.²⁸

אם כן, מאמר זה בחן את היחסים המורכבים המתקיימים בין לשון לתרבות בהקשרה של ספרות הילדים הישראלית. ההיבט הרטורי, בבחינת השינויים שחלו במהלך השנים בתרבות הישראלית, עושה זאת באמצעות המעקב אחר מערכות של סמלים לשוניים בהקשרם התרבותי וביחסם כלפי מעמדה הנשחק של ההגמוניה. מילות מפתח המייצגות את הערכים האידאולוגיים של צורת שיח מסוימת, שכיחותן הגבוהה בנרטיב כלשהו, האופן שהן מקפלות בתוכן את תפיסת העולם הייחודית

27. וראו למשל גם את ספרם של אבולעפיה וסידון (1980) שמספר על עיר שבה כל תושביה קרחים. כאשר לראש העיר צמחה שערה בודדת על ראשו מתחוללת שעוררייה. ראש העיר מגורש מן העיר אך מתברר כי אפשר להשתמש בשערה למטרות חיוביות. התושבים לומדים לקח ומזמרים: "מסביב יהום השער, אך ראשנו לא ישח, לפקדה תמיד אנחנו תמיד, ראש-עירנו, סלח-נא סלח" (בספר אין ציון עמודים). השימוש בהמנון הפלמ"ח הידוע בהקשר חדש זה יוצר זילות כלפי התמטיקה שהוא נהג לייצג בנרטיב הציוני.

28. חדשניות לספרות הילדים. דרכים אלה כבר נוסו בספרות המבוגרים וחלחלו לספרות הילדים אחר כך.

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

לו – חשפו את השינויים שחלו בתרבות הישראלית ועמדו על המאבק הערכי שהתנהל בספרות הילדים ועל דרך שחיקתן של נורמות ישנות לטובת נרטיבים חדשים. אוצר מילים מתגוון זה סימן "צמתים מדועים בשיג ושיח החברתי" (כתריאל, 1999, עמ' 7-15), כלומר סמלים לשוניים ששימשו קבוצה חברתית כלשהי בהבניית מערכות משמעות מרכזיות בחיי התרבות והחברה והיו בעלות תוקף רגשי וקוגניטיבי (Ortner, 1973, pp. 1340-1343). בחינת הרטוריקה סייעה בהבניה מסוימת של גבולות הנרטיבים, שכן ההיבט הלשוני יצר פעולת סימון. הוכח כי השפה שימשה משאב תרבותי ששירת קבוצות של אינטרסים במאבקים על שליטה ונוכחות. המאמר עסק בחשיפת פרקטיקות לשוניות שהשתתפו בכינון של זהויות אישיות וחברתיות בספרות הילדים, כגון מי שייך ומי מודר מהקבוצה, מהי האמת וכיצד יש לפרש בעזרתה את ה"עולם", מי הם בעלי הכוח ומה טיב מערכות היחסים בינם ובין ה"אחרים" וכדומה.

המאמר הוכיח כי בפרק הזמן הנחקר, אכן נותר על כנו שיח שהמשיך לשמר את אוצר המילים הציוני-לאומי במתכונתו הישנה. מדובר במטא-נרטיב בעל טון סמכותי ופסקני המשווק אידאולוגיה מפרספקטיבה חד-ממדית, רטוריקה המתפעלת מאורח החיים הסוציאליסטי-חילוני-לאומי ושדוחה בשאט נפש צורות קיום אלטרנטיביות. הדרכים הלשוניות שבאמצעותן באה לידי ביטוי אידאולוגיה זו בסיפורת לילדים פורטו בסעיף הראשון. לצד אוצר מילים זה פעלו גם דרכי הבעה אחרות, אלטרנטיביות שייצגו הלכי חשיבה אחרים: עולמות תוכן זרים שאיימו ומאיימים על ההגמוניה הוותיקה באמצעות פרקטיקות לשוניות. יותר מכל נדמה כי זה היה השיח הליברלי האינדיבידואליסטי שפירק בשיטתיות את יכולתו של הנמען לאמץ בהחלט את האידאולוגיה הלאומית. הוא שיווק מציאות שבה ללאומיות היהודית (המדינית או הדתית) יש משמעות הולכת ומצטמצמת. אספקטים מסוימים בלשון זו עודדו את האידאולוגיה הליברלית אוניברסלית (כמתואר לעיל: הומניזם אוניברסלי, ערכים בתחום איכות הסביבה ושמירת הטבע, קבלה דמוקרטית של חריגים בחברה, הזכות לאושר והגשמה אישית וכדומה). כנגד זה בספרים אחרים עיצבה שפה זו מציאות שבה הנהגות, הצרכנות ורדידותו הרוחנית של הפרט יצרו ניכור חברתי עד כדי אכזריות וקריסת מערכות, מציאות שבה הילד חושב על חייו במונחים של אירוניה ועייפות על אף גילו הצעיר. לשון אירונית, ביקורתית ומרדנית ערערה על קדושת השפה המקראית, רוקנה מתוכן סמלים, ערערה על צדקתם של דימויים ישנים (ללא הבנייה לשונית של אידאולוגיה אלטרנטיבית) והניחה לרוב כאוס שפתי שייצג את המשבר התרבותי שנקלעה אליו החברה בארץ.

רשימת מקורות

- אבולעפיה, י' וסידון, א' (1980). **מעלה קרחות**. תל-אביב: עם עובד.
- אופק, א' (1978). **הפשיטה הגדולה שלי**. תל-אביב: זמורה, ביתן, מודן.
- אלמוג, ע' (2004). **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית** (כר' א-ב). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- אמיתי, מ' (1973). **סיפורים עליזים מימים סוערים**. תל-אביב: יבנה.
- ביבר, י' (1978). **המפקד הראשון ליהודה**. תל-אביב: שרברק.
- בליבוים, ר' (2012). "יהודית" ו"ישראלית": עיון לשוני ותרבותי בכתבתם של סופרים בני זמננו. **בלשנות עברית**, 66, 43-61.

- בן-עזר, א' (1979). **עופרית בלופרית**. תל-אביב: יבנה.
- בן-שחר, ר' (1992). היחס בין לשון דיבור ללשון כתב בסיפורת הישראלית של שנות השמונים. בתוך ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי (עורכים), **העברית שפה חיה: קובץ מחקרים על הלשון בהקשריה החברתיים-תרבותיים** (עמ' 163-174). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- ברוך, מ' (1991). **ילד אז – ילד עכשיו: עיון משווה בספרות ילדים בין שנות ה-40 לבין שנות ה-80**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- גדליה, ע' (1980). **יומן נעורים**. ירושלים: דביר.
- גוסקוב, ע' (2016). **למורה כבר אין עיניים בגב: משבר הסמכות החינוכית בעידן הפוסט-מודרני וקווים מנחים לשיקומה**. תל-אביב: מכון מופ"ת.
- גמזו, י' (1969). **לא רוצים לישון – רוצים להשתגע!** תל-אביב: צ'ריקובר.
- גרנות, צ' (1967). **חבורת נחשון ומכונת המסתורין**. תל-אביב: קרני.
- דר, י' (1997). **אגדת הלאום המתהווה: הסיפורים לילדים ולנוער שכתבה וערכה ברכה חבס בשנים 1933-1940** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת תל-אביב.
- דר, י' (2006). **ומספסל הלמודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1948-1939**. ירושלים: מאגנס.
- דר, י', שטיימן, י', לבנת, ח' וקוגמן, ט' (2007). **ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורי-תרבותי**. תל-אביב: מכון מופ"ת.
- הופרט, ש' (1984). **אותי לא שאלו**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- הראל, נ' (1973). **כשאסנת ואני**. רמת-גן: מסדה.
- הראל, נ' (1985). **כובע חדש**. תל-אביב: עם עובד.
- ויטגנשטיין, ל' (תשנ"ה). **חקירות פילוסופיות** (ע' אולמן-מרגלית, מתרגמת). ירושלים: מאגנס.
- חביב, י' (1968). **צרור דפים מתוך פנקסו של מורה**. רמת-גן: מסדה.
- חביב, י' (1978). **אדוני ראש העיר**. תל-אביב: מלוא.
- טאוב, ג' (2003). **שנות השישים האמריקניות בישראל: ממרד לקונפורמיזם. עיונים בתקומת ישראל, 13**, 28-1.
- יהודאי, ש' (1983). **המרפסת של גיטה**. תל-אביב: רשפים.
- יובל, ש' (1984). **החופש הכי גדול**. ירושלים: כתר.
- יער, א' ושביט, ז' (2003). **חברה מרובת-שסעים**. בתוך א' יער וי' שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית** (כרך ב, עמ' 1105-1196). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ישראל, נ' (2016). **שינויים בביטויי החוויה והרגש בספרות הילדים העברית: מלשון פעולה ללשון חוויה**. בתוך ר' בן-שחר ונ' בן-ארי (עורכות), **העברית שפה חיה** (כרך ז, עמ' 203-239). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד.
- כהן, ד"ב (1981א). **אורי וסמי**. גבעתיים: מסדה.
- כהן, ד"ב (1981ב). **עיר כחלה**. גבעתיים: מסדה.
- כתריאל, ת' (1999). **מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.

ההיבט הרטורי של חילופי נרטיבים בסיפורת הילדים העברית 1960-1985

- לנדאו, ר' (1988). *הרטוריקה של מישלב הנאום הפוליטי בישראל*. תל-אביב: עקד.
- נוה (בנצ'ל), א' (1981). *גילי ואני*. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
- נחמני, ח"ש (1979). *דמאון והבית הורוד*. תל-אביב: אל"ף.
- סנונית, מ' (1969). *זהר שובב*. רמת-גן: מסדה.
- עומר, ד' (1961). *עד השמים: ט"ו סיפורים לילדים*. תל-אביב: עמיחי.
- עומר, ד' (1968). *צוללים קדימה*. תל-אביב: י. שרברק.
- עומר, ד' (1969א). *לאן נעלם קפיטן קוק*. תל-אביב: י. שרברק.
- עומר, ד' (1969ב). *הרפתקאות עמרי בקיץ 1967*. תל-אביב: עמיחי.
- עומר, ד' (1970). *אני אתגבר*. תל-אביב: י. שרברק.
- עומר, ד' (1973). *דפי תמר: שלום לך אמריקה*. תל-אביב: עמיחי.
- עומר, ד' (1980). *קול קורא בחשכה*. תל-אביב: זמורה ביתן.
- עומר, ד' (1995). *הספר הגדול של דבורה עומר*. תל-אביב: עם עובד.
- עפרי, נ' (1974). *האיש המסתורי בבית העוזב*. תל-אביב: מ. מזרחי.
- פורת, א' (1984). *ספינה ושלושה צריחים*. תל-אביב: ספרית פועלים.
- צבר, ש' (1965). *טבעת המאהרג'ה*. תל-אביב: עם עובד.
- קדם, ג' (1971). *אני רוצה סבא*. תל-אביב: יזרעאל.
- קרונזון, י' (1985). *אמא, שמש ומולדת*. תל-אביב: שבא.
- קרן-יער, ד' (2007). *סופרות כותבות לילדים: קריאה פוסט-קולוניאליסטית ופמיניסטית בספרות ילדים עברית*. תל-אביב: רסלינג.
- רוזמן, י' (1982). *הכל בגללם, או, עלילות זרבבלה*. גבעתיים: מסדה.
- רון-פדר, ג' (1981). *באור ובסתר: סיפורו של זאב ז'בוטינסקי*. ירושלים: אלישר.
- רוטני, ר' (2006). *קונטינגנטיות, אירוניה וסולידריות (א' זהבי, מתרגם)*. תל-אביב: רסלינג.
- שביד, א' (1996). "מעבר" לכל – מודרניות, ציונות, יהדות. בתוך פ' גינוסר וא' בראלי (עורכים), *ציונות – פולמוס בן זמננו (עמ' 99-115)*. קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון.
- שטרייט-וורצל, א' (1981). *אליפים*. תל-אביב: עמיחי.
- שטרייט-וורצל, א' (1969). *נערי המחותרת*. תל-אביב: עמיחי.
- שיינפלד, א' (1984). *מן הלב של תל-אביב*. תל-אביב: דביר.
- שלג, י' (2007). *שוב בבית המדרש – חזרת השפה היהודית לציבור החילוני*. בתוך נ' ברזל (עורכת), *מיתוס שפה וזיכרון בעיצוב התודעה בישראל: ספר כנס (עמ' 11-17)*. קרית טבעון: אורנים, המכללה האקדמית לחינוך.
- שם-אור, א' (1981). *בלי הקוקו והסרפן*. תל-אביב: נוגה.
- שקד, ג' (1993). *הסיפורת העברית, 1880-1980* (כרך ד). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

Ortner, S. B. (1973). On key symbols. *American Anthropologist*, 75(5), 1338-1346.

